

Dîvânu Lugâti't-Türk'ten İli Ağzına

Zemire GULCALI*
(Bilecik)

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün yazılışının 950.yılı kutlu olsun!

Özet: Çağdaş Uygur yazı dilini oluşturan temel ağızlardan biri olan İli ağzı, 19. yüzyıldan beri özellikle Rus araştırmacıların o dönemdeki İli (o dönemler Tarançi ağzı denilirdi) Uygurlarından toplanan dil verileriyle incelenmeye başlanmış olup Türkologlar tarafından bilhassa Turfan kazılarında çıkarılmış olan metinlerin çözümünde faydalanılan bir ağızdır. O günden bugüne değin geçen süre zarfında Moğolca, Rusça, Çince gibi yabancı dillerle ve Kazakça, Tatarca gibi kardeş dillerle olan etkileşim sonucu İli ağzının söz varlığındaki çeşitlilik artmıştır. Ancak İli ağzında hem fonetik hem leksik açıdan korunan eskicil öğeler halen önemini korumaktadır.

Bu makalede Divanu Lugati't-Türk'te geçen, Çağdaş Uygurca yazı dilinde bulunmayan ancak İli ağzında korunan kimi sözler ele alınacak, aynı zamanda dönemin diğer önemli eserleri, özellikle Kutadgu Bilig'deki verilere de yer verilecektir. İli ağzı dışında diğer Uygur ağızlarında korunduğu örnekler belirtilecek, ölçünlü dildeki karşılıkları da verilecektir.

Anahtar sözcükler: Divanu Lugati't-Türk, Çağdaş Uygurca, İli Ağzı, eskicil sözler.

Abstract: Ili dialect, which is one of the main dialects constituting the modern Uyghur written language, has been studied since the 19th

* Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, zemireuygur@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8655-9726.

century, especially by Russian researchers with the linguistic data collected from the Uyghurs of Ili (then called Taranchi dialect), and it is a dialect used by Turkologists especially in the analysis of the texts unearthed in Turfan excavations. Since then, the diversity in the vocabulary of Ili dialect has increased as a result of interaction with foreign languages such as Mongolian, Russian, Chinese and sister languages such as Kazakh and Tatar. On the other hand, both phonetically and lexically preserved ancient elements are still important in Ili dialect.

In this article, it will be discussed some words in Divanu Lugati't-Türk which are not found in modern Uyghur written language but preserved in Ili dialect; at the same time, it will also contain the data in other important works of the period, especially Kutadgu Bilig. In addition, it will be indicated the examples of these words preserved also in other Uyghur dialects other than Ili dialect, as well as giving their equivalents in the standard language.

Keywords: Divanu Lugati't-Türk, Modern Uyghur, Ili Dialect, archaic words.

Giriş

Orhon Türkçesi, Eski Uygurca, Hakaniye Türkçesi ve Harezm Türkçesinin devamındaki Çağatay Türkçesi temelinde şekillenmiş olan Çağdaş Uygurca, yazı dili ve konuşma dili olarak Doğu Türkistan'da kullanılmaktadır. Ayrıca bağımsız Türk Cumhuriyetlerinden Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'da; Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Avustralya, Hollanda, Suudi Arabistan vd. gibi birçok ülkede yaşamakta olan on binlerce Uygur Türkü tarafından da kullanılmaktadır.

Türk dillerinin 1806'de Christoph Johan Adelung ile başlayıp çağımıza kadar süregelen tasniflerinde, Çağdaş Uygurcanın yeri bazen coğrafi bölge ölçütüne, bazen fonetik ölçütlere göre belirlenmiştir, örneğin, Radloff: "Orta Asya lehçeleri"; Samoyloviç: "tağlıq grubu (Çağatay, Güney-Doğu)"; Ramstedt: "Doğu grubu"; R. Arat: "tağlıq grubu /Şark"; Doerfer: "Güney-Doğu veya Uygur grubu" vd. Son dönemde yapılan önemli

çalışmalardan Tekin'in tasnifinde Çağdaş Uygurca “*tağlıq* grubunun *égiz* alt grubu” içinde gösterilir (Tekin 2003, s. 341). Akabindeki çalışmalardan L. Johanson'un tasnifinde Çağdaş Uygurca “Güney-Doğu kolu” içinde gösterilirken (Johanson 1998, s. 82-83); Schönig ise kesin bir sonuca bağlamaz, geniş bir veri tabanı ve farklı ölçütleri sunarak okurları Türk dillerinin sınıflandırılmasının nasıl olmalı veya nasıl yapılması gerektiği konusunda düşünmeye sevk eder (Schönig 1997a, 1997b, 1998, 1999). Son olarak T. Tekin ve M. Ölmez'in birlikte hazırladıkları çalışmada Çağdaş Uygurca, Özbekçe ile birlikte “*ayaq/tağlıq*” grubunda verilir (Tekin-Ölmez 2003, s. 131). Aynı zamanda Çağdaş Uygurca ve Özbekçe, Çağdaş Türk dilleri üzerindeki çalışmalarda Kuzey-Doğu Uygur-Karluk grubu Türk dilleri kategorisinde de ele alınmaktadır.

Çağdaş Uygurcanın ağızları üzerindeki ilk çalışmalar 19. yüzyılın ikinci yarısında H. N İlminsky ile başlamış; N.F. Katanov, N. Pantusov, A. v. Le coq, S. Ye. Malov, G. Jarring, E.R. Tenişev vb. gibi Rus ve batılı dilcilerin çalışmalarıyla devam etmiştir (Osmanov 1990, s. 8). Özellikle Kaşgar bölgesi ağırlıklı olarak başlatılan çalışmalarda (örn. Raquette 1912, 1927; Shaw 1878, 1880) bu bölgede kullanılan Uygurca, yarı yazı dili olarak ele alınmıştır. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde S. Ye. Malov'un çalışmaları Kaşgar ve İli bölgesinin dışına taşmış, Lopnor ve öteki Uygur ağızlarını da içerir. K. H. Menges'in konuyla ilgili açıklamalı, etimolojik yayımları var olup bu çalışmalar 19. yüzyılda Katanov'un yaptığı derlemelere dayanır (Ölmez 2014, s. 189).

20. yüzyıla geldiğinde ise Uygurcanın ağızları üzerindeki yeni derlemelere dayalı çalışmalar Çinli ve Uygur araştırmacıların girişimiyle yeniden canlanmış, güncel saha çalışmalarının da katkısıyla ağız çalışmaları gün geçtikçe yenilenmiştir. Doğu Türkistan merkezli Uygur diyalektleri için kabul görülen tasnif şu şekildedir:

1. Merkezî Diyalekt: Ürümçi Ağzı, İli ağzı, Kaşgar-Artuş ağzı, Turfan ağzı, Kumul ağzı, Tarım ağzı, Yarkent-Kağılık ağzı Bunlardan

Tarım ağzı şu alt guruplara ayrılır: (1) Tarım Alt-ağzı, (2) Moğal alt-ağzı, (3) Kuça alt-ağzı (Yolçı 2009, s. 99).

2. Hoten Diyalekti: Guma ağzı, Karakaş ağzı, Elçi ağzı, Lop ağzı, Kériye ağzı.

3. Lopnor Diyalekti: Döngkotan ağzı, Karan ağzı, Miren ağzı (Emet 2008, s. 66).

Buna ilaveten Doğu Türkistan dışındaki, özellikle Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde yaşayan Uygurların ağızları ise Yette Su Ağzı ve Fergana Ağzı olmak üzere iki gruba ayrılır. Bunların içinde Yette Su ağzı özellikleri bakımından Doğu Türkistan İli ağzıyla; Fergana ağzı ise Kaşgar ağzıyla benzerlik gösterir (Sopi 2010, s. 4-5).

Merkezî ağız grubu içinde yer alan İli ağzı Çağdaş Uygurcanın ölçünlü yazı diline temel olan Merkezî diyalekt ağızlarının başında gelir. İli ağzının içine aldığı coğrafi alan konusunda farklı yaklaşımlar bulunur. Geniş anlamda İli ağzı, Uygur özerk bölgesinin İli Kazak özerk eyaleti idaresine doğrudan bağlı olan İli eyaleti, Tarbağatay eyaleti, Altay eyaleti ve Küytun şehrini; bunun dışında Börtala özerk eyaleti ve Karamay şehrini; Sancı özerk eyaletine bağlı yerleşim birimlerini kapsar. İli Uygurlarının dil özellikleri Kazakistan'daki Uygurların toplu şekilde yaşadıkları Yette Su bölgesindeki Uygurların dil özellikleriyle çok yakın olduğu için Yette Su ağzını İli ağzı içinde değerlendirenler mevcuttur. Dar anlamdaki İli ağzı ise sadece İli özerk bölgesine bağlı (eskiden İli eyaleti denirdi) bir şehir -Gulca şehri- ve sekiz ilçeyi -Gulca nahiyesi, Korgas, Çapçal, Tokkuztara, Nilka, Künes, Tékes, Monggulküre- içine alan Uygurların konuştuğu ağızı gösterir.

İli Ağzı Üzerinde Yapılan Çalışmalar

a) Eski Çalışmalar

Bu çalışmalar 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında Rus araştırmacılarca bölgeden derlenen dil verilerine dayanılarak neşredilen yayınlardır. O dönemde İli Uygurları için Tarançi, İli Uygurlarının kullandığı dile ise Tarançi diyalekti ve hatta Tarançi Tili denirdi. O

dönemde İli Uygurları Çağatay yazısı kullanırdı; Çağatay Türkçesinden Çağdaş Uygurcaya geçiş dönemine ait bu metinlerde Çağatay Türkçesinin dil özellikleri korunmakta birlikte Çağdaş Uygurcada görülecek olan özellikler de şekillenmeye başlamıştı.

1. Wilhelm Radloff /Радлов, Василий Васильевич

- 1886: Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племён. Ч.VI. Наречие таранчей. СПб; Proben der Volkslitteratur der nördlichen türkischen Stämme, gesammelt und übersetzt, Theil VI. Der Dialect der Tarantschi, St. Petersburg.

İli ağzı üzerine yapılan çalışmalar 19. yüzyılda başlar. Ünlü Rus âlimi W. Radloff'un "Kuzeydeki Türk Kavimlerinin Dili/ I. Halk Edebiyatından Örnekler/ 6. Tarançi Diyalekti" adlı eseri 1886 yılında Rusya'nın St. Petersburg şehrinde yayımlanmıştır. Eserde İli bölgesinde yaşayan Uygurların dili ile kaydedilen 52 tane atasözü; yedi parça dinî öğüt, "İli'yi anlatan birkaç haber" adlı 20 adet tarihî belge, dört parça destan, halk sözlü edebiyatından derlenen 10 hikâye, 12 çocuk hikâyesi, 15 parça beyit içeren çeşitli halk edebiyatı örnekleri ve tarihî belgeler yer alır. Radloff çalışmasında metinlerin yazıçevirisi için Rus alfabesi ile Latin alfabesindeki harflerden oluşan bir harf sistemini kullanmış; ayrıca Almancaya çevirmiştir.

- 1893-1911: *Versuch eines Wörterbuches der Türk- Dialecte* (I-IV). Sanktpeterburg.

Radloff "Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi" adlı 4 ciltli sözlüğünde Tar. (Tarançi Diyalekti) kısaltması ile, İli bölgesinden derlenen bazı kelimelere yer verir.

2. Nikolay Pantousov

- 1890. Таранчинские песни [Tarançi Şarkıları/Şiirleri]. СПб.

Pantousov'un "Tarançi Şarkıları" adıyla neşrettiği eserinde o dönem İli bölgesinde yaşayan ve söz konusu eserde yer alan en az 12 şiirin de yazarı olan Uygur şairi Molla Bilal'in (1823-1900) yardımıyla derlediği 54 tane

şarkı ve bazı örf-adet beyit yer alır. Pantusov şarkılardan üç tanesinin ve örf adet beyitlerinden 5 tanesinin müzik notasını da verir.

- 1897-1907: Материалы к изучению наречия таранчей илийского округа I-IX, Казан .

XIX. yüzyılda başlayan ve aralıklarla devam eden Rusların Doğu Türkistan işgali esnasında Rus araştırmacı Nikolay Nikolayeviç Pantusov, İli bölgesinde yaşayan Uygurlardan (o dönemde Tarançi denilirdi) derlenen verileri “Tarançi Lehçesinin İncelenmesine Yönelik Matiryallar” adlı eserinde konu başlıklarına göre 9 kitapçık şeklinde neşreder (ayrıntısı için bk. Kaynakça)

1909. Сказки таранчей; Пословицы и поговорки таранчей; Загадки таранчей; Стихи о переселении таранчей; Заговоры таранчей / Известия ОАИЭ при Казанском университете. Т.25. Казань.

“Tarançi Halk Edebiyatından Örnekler” adıyla 1909 yılında Kazan’da yayımlanan eserde İli bölgesindeki Uygurlardan derlenen masallar, atasözleri ve deyimler, bilmece ve beyitler yer almaktadır (bu eser Türkiye’de yüksek lisans tezi olarak işlenmiştir, bk. Özek 2019).

b) 20. Yüzyıldan Günümüze Kadar Yapılan Çalışmalar

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yapılan çalışmalar Çağdaş Uygurcanın dil ve imla özelliklerini yansıtmaktadır. Türkiye’de 1992 yılında Mahmut Sarıkaya tarafından hazırlanan “Kulca-Tarançi Ağzı” konulu yüksek lisans tezi 1965 ve 1967 yıllarında iki katile hâlinde Afganistan üzerinden Türkiye’ye getirilerek Kayseri’ye yerleştirilen Uygur Türkleri arasındaki Gulca kökenli Uygurların ağzı üzerinedir. Bugüne kadar Çağdaş Uygurcanın özellikle Doğu Türkistan’daki İli ağzı üzerine yapılan en güncel ve son çalışma 2010 yılında Çin’de Uygur araştırmacı Sopi tarafından hazırlanan doktora tezidir.

- Sopi, Nicat 2010. *Uygur Tili İli Ėgizi Üstide Tetqiqat*. Merkezi Milliyetler Üniversitesi, Uygur Dili ve Edebiyatı Fakültesi, Doktora programı (yayınlanmamış doktora tezi), Pekin.

Sopi çalışmasında, 2008-2009 yılları arasında İli bölgesindeki Uygurların ağırlıklı olarak yaşadıkları ilçe ve köylerde saha araştırmasında kayda geçirdiği dil verilerinden yola çıkarak İli ağzının ses özellikleri, biçim bilgisi özellikleri vb. yönleriyle inceler; çalışmasında yer verdiği metin parçalarının söz varlığının kısa sözlüğünü hazırlar.

Uygur ağızlarıyla ilgili yapılan diğer çalışmalarda ve diyalekt sözlüklerinde de İli ağzıyla ilgili bilgiler ve kelimeler bulunur, örneğin, Çağatay 1935, Arat 1987, Gupuri 1986, Osmanov 1990, Kasım 2006, UDŞL 2007, Emet 2008, Kasım-Rahman-Halık 2012.

Divanu Lugati't-Türk'te Geçen ve İli ağzında Korunan Bazı Sözcükler

Uygur ağızlarının eskicil söz varlığı ve leksik özellikleri Eski Uygurca metinlerinin incelenmesinde ve açıklanmasında büyük öneme sahiptir. Bu konuda Zieme'nin özellikle din dışı Uygur metinlerinin, hasat metinlerinin söz varlığını açıklanmasında Çağdaş Uygur ağızlarının söz varlığına başvurarak yaptığı çalışma kendisinden sonrakilere de ışık tutmuştur (Ölmez 2014, s. 190). Aynı yöntemle, bu satırların yazarı da Altun Yaruk Sudur X. Kitap adlı çalışmasında, açıklanması zor olan ve tek örnek olan kimi sözcüklerde Uygur ağızlarına başvurmuş ve çözüme ulaşmış, çalışmasının dizin kısmında da Eski Uygurca madde başlarının Çağdaş Uygur yazı dili ve ağızlarındaki biçimlerini birlikte vermiştir (bk. Gulcalı 2021; Gulcalı 2022).

Bu yazının konusu olan İli ağzına dönersek, İli ağzı 19. yüzyıldan beri özellikle Rus araştırmacıların o dönemdeki İli (o dönemler Tarançi ağzı denilirdi) Uygurlarından toplanan dil verileriyle incelenmeye başlanmış olup, Türkologlar tarafından bilhassa Turfan kazılarında çıkarılmış olan metinlerin çözümünde faydalanılan bir ağızdır (Çağatay 1935, s. 55).

Kâşgarî eserinde *ila* için şöyle der (58_29^b): “Türklerden Yağma, Tuhsı ve Çigillerden bir bölüğün iki kıyısında konakladığı bir ırmağın adıdır. Bu ırmak, Türk yöreleri için Ceyhun ırmağı gibi sayılır” (Kaçalın-Ölmez 2019, s. 193). Bu ırmak günümüzde Çağdaş Uygurcada *İli Deryası* olarak bilinir. Kâşgarî, *İla* vadisinde yaşayan Türklerin dili için ise şöyle der

(DLT 25_13^a): “Dillerin en hafifi Oğuzların; **en doğrusu Tuhsı ve Yağma boylarının** ile Ertiş, **İla**, Yamar, Etil ırmakları boyunca Uygur şehrine kadar uzanan çizgide oturanların dilidir.” (Dankoff-Kelly 1982, s. 84; Kaçalın-Ölmez 2019, s. 50). Kâşgarî'nin yaşadığı dönem içinde “(Türk) dilinin en doğrusu” olarak anılan dilin günümüzdeki varislerinden biri de İli Uygurlarıdır. İli ağızı hem fonetik ve hem leksik açıdan Eski Türkçe unsurları en iyi şekilde koruyan ağızlardan bir olmakla kalmayıp aynı zamanda Çağdaş Uygurcanın ölçünlü yazı dilinin oluşmasında esas alınan ağızların da başında gelir.

Bu yazıda ele alınan, Çağdaş Uygur yazı dilinde bulunmayan ancak İli ağızında korunan DLT söz varlığına ait bazı sözler şunlardır:

baqır “bakır, bakırdan yapılan küçük kazan” < ET. *baqır* (ED, s. 317b).

baqır sözü DLT’de (181_91^a) “bakır; Çin’de kullanılan para; (bakır gibi) kızıl renk” anlamlarında açıklanır (Kaçalın-Ölmez 2019, s. 93); KB’de ise “bakır” anlamıyla geçer (Arat 1947: 120, 1916, 3438, 3964).

Ölçünlü Çağdaş Uygurcada *baqır* yerine Farsça alıntı olan *mıs* sözü kullanılır. Sadece İli ağızında korunan sözcük Çağdaş Uygurcanın ağız sözlüklerinde de yer almazken ilk kez Sopi’nin çalışmasında geçer. Sopi sözcüğün Tatarca *baqır* “bakır, bakırdan yapılan küçük ev/mutfak aleti; bakır rengi” sözünden İli ağızına girdiğini belirtir (Sopi 2010, s. 259).

böke “pehlivan, eski zamanlardaki kahraman pehlivanlar” < ET. *böke* “güçlü, cesur, yiğit” (Tekin 2016, s. 52).

Sözcük DLT’de (546_273^b; 227_14^a) “Ejderha, büyük yılan; yiğitlere san olarak verilen ad” şeklinde açıklanır (Kaçalın-Ölmez 2019, s. 122-123; Dankoff-Kelly 1985, s. 78; 80). KB’de ise “pehlivan” anlamıyla tanıklanır (Arat 1947: 3264, 3545, 4920, 5043, 5105, 5373, 5375, 5523). Clauson sözcüğün erken dönemlerde Moğolcaya *bökö* biçiminde ödünçlendiğini; Türk dillerindeki *pökö* ~ *bökö* şekillerinin Moğolcadan geri ödünçleme olduğunu düşünür (ED, 324b). Ayrıca bk. TEMN II, s.

349-351: 308. Türk dilinin tarihî dönemlerinden günümüz Türk dillerinin birçoğuna ulaşan kelime Çağdaş Uygurcada sadece İli ağzında kullanılmaktadır.

ek- “(tohum, ağaç) ekmek” < ET. *ek-* “(tohum) ekmek, serpmek, saçmak” (UWV 1, s. 133).

DLT’de *tarıg ek-* (94_47^b), *tarıg ekil-* (108_54^b), *tarıg ekin-* (110_55^b), *tarıg ekiş-* (103_52^a), *tarıg ekit-* (114_57^b), *tarıg ektür-* (119_60^a) birleşik yapılarında geçen fiil (bk. Ölmez-Kaçalin 2019, s. 166-167; Dankoff-Kelly 1985, s. 21); KB’de de aynı anlamda farklı beyitler içerisinde geçer (bk. Arat 1947: 1394, 1624 vd.). Türk dilinin daha sonraki dönemlerine ait metinlerinde de tanıklanan fiil günümüz Türk dillerinde de kullanılmaktadır. Ancak Çağdaş Uygurcada ise yalnız İli ağzında yaşamaktadır. Örn. İli yöresine özgü kimi atasözlerinde de geçer: *birni kesşen onni ek* “Birini kesersen (yerine) on tane ek”; arpa ekken arpa alar, buğday ekken buğday = ÇUy. *néme térisaş şuni alisen* “Ne ekersen onu biçersin”, krş. KB: *negü ekse yérke yana ol ünür, negü bérse ewre anı ok alur* (Arat 1947: 1394. beyit). *ek-* fiili Çağdaş Uygurcanın ölçünlü yazı dilinde kullanılmasa da türevi olan *ékin* biçimi edebi dilde yaşamaktadır; aynı söz İli ağzında ET.’de olduğu gibi *ekin* şeklinde bulunur; Ayrıca AH’da görülen *ekinçilik* (AH: 191, C₅) sözü de İli ağzında korunmuştur. Ek- fiiline karşılık ölçünlü Çağdaş Uygurcada *téri-* fiili kullanılır.

erte “erken, erkenden” < ET. *érte* “ertesi sabah, yarın; daha erken” (ED, s. 202b-203a).

DLT (74_37^b)’de “sabahın erken vakti” (Kaçalin-Ölmez 2019, s.186) şeklinde açıklanan sözcük KB’deki beyitlerde “erken; sabah” anlamlarıyla geçer (Arat 1947: 607, 1506 vd.); ayrıca bk. Tezcan, 40. Diğer tarihî dönem metinlerde de tanıklanan sözcük günümüz Türk dillerine de görülür ancak Çağdaş Uygurca edebi diline fonetik değişim ve anlam daralmasıyla *ete* “yarın” olarak gelmiş; İli ağzında ise ET.’deki biçimiyle kullanılır. Yine İli bölgesine özgü şu atasözü örnek verilebilir: *ekinni erte ekken hosulni erte alar* “Ekini erken eken hasadı da erken alır”.

ilit- ~ilt- “(bir kişiyi bir yere) götürmek, (yanında) götürmek” < ET. *élt-* “(kişi için) götürmek, refakat etmek, (bir kişiyi bir yere) götürmek, alıp götürmek” (UWV II, s. 7-13).

DLT’de (115_58^a; 186_93^b; 398_199^b) *élet-* “götürmek, taşımak” anlamıyla geçer (Dankoff-Kelly 1985, s. 22); KB’de ise *élt-* ~ *élet*¹ “götürmek, iletmek, ulaştırmak” anlamıyla bir çok beyitte rastlanır (bk. Arat 1947: 82., 335., 4115., 6175., 6552. vd. beyitler)”. Türk dillerine ve farklı kaynaklara yönelik atıf ve açıklaması için bk. Sevortyan 1974, s. 2676-269. Eski Türkçeden günümüz Türk dillerine ulaşan fiil Çağdaş Uygurcanın edebi dilinde görülmezken İli ağzında korunmuştur. Ayrıca Lopnor ağzında da *eltiwetmek* “göndermek, ulaştırmak” (UDŞL, s. 23) şeklinde bulunur. Ölçünlü çağdaş Uygurcada bu sözler yerine *aparmaq* “alıp götürmek”, *egeştürmek* “yanında götürmek, peşinden götürmek”, *yetküzmek* “ulaştırmak” sözleri kullanılır.

ikindi “ikinci vakti” < ET. *ékinti* (KT., Uy.), *ékindi* (Karh.) “ikinci; günün ikinci yarısı, ikinci vakti” (ED, 111a: **ékkinti*).

Köktürkçe ve Eski Uygurca metinlerde *ékinti* “ikinci, ikince kez” şeklinde geçen sözcük Karahanlı dönemi eserlerinden bu yana *ékindi* ~ *ékindü* şeklinde ve “ikinci; ikinci vakti” anlamlarıyla görülür, bk. DLT 82_41^b; KB 5851; krş. *ékindü* “ikinci vakti” (TİEM, s. 73: 448v/8). Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Kazakça, Tatarca gibi Türk dillerinde yaşayan sözcük Çağdaş Uygurcada ise yalnız İli ağzında bulunur. Buna karşılık ölçünlü dilde *diger vaqti* “ikinci namaz vakti” ibaresi kullanılır.

kölük “arabaya koşulan veya yük taşımak için kullanılan ev hayvanları” < ET. *kölök* (*kölük*) “binek hayvan, yük hayvanı; taşıt” (ED, s. 717b).

DLT’de (197_99^a) “âriyet, ödünç alınan şey” ve “yük hayvanı” (Kaçalın-Ölmez 2019, s. 286) anlamlarıyla açıklanan sözcük KB’de yalnız

¹ Arat *ilt-* ve *ilet-* şeklinde okur.

“yük hayvanı” anlamıyla tek bir beyitte geçer (Arat 1947: 4441). Türk dilinin tarihi dönemlerinden Çağdaş Türk dillerinin bazılarına (Kırg., Kaz., vd.) değin korunan sözcük ölçünlü Çağdaş Uygurcada bulunmazken Çağdaş Uygurcanın diyalekt ve şiveleri sözlüğünde *kölük* “ulağ, iş hayvanlırı” anlamıyla Kumul ve Atuş ağzına atfedilerek yer alır (UDŞL, s. 266). İli ağzında da kullanılan sözcük ilk kez Sopi’nın çalışmasında İli ağzı söz varlığı arasında gösterilir (Sopi 2010, s.305).

köşer - ~ köşerimek “mutluluktan ağzı açık kalmak, sevinçten içi içine sığmamak” < Karh. *köşer*- “(su) taşacak kadar/ağzına kadar dolmak”.

DLT’de (308_154^b - 309_155^a) *köşer*- “taşana kadar doldurmak” (Dankoff-Kelly 1985, s. 111), “(havuz) taşana kadar dolmak, bir kapın su ile taşacak halde ağzına kadar dolması” (Kaçalın-Ölmez 2019, s. 296) şeklinde açıklanan fiil KB’de geçmez. Türk dilinin tarihî dönem eserlerinden sadece DLT’de tanıklanan kelime günümüz Türk dillerinde de tespit edilmemişken sadece İli ağzında kullanılmaktadır. DLT’de “(su) ağzına kadar, taşacak kadar dolu olma” durumu söz konusuysen Çağdaş Uygurcanın İli ağzında ise ‘bir kimsenin içindeki mutluluğun dolup taşması’ hâli söz konusudur. Çağdaş Uygurcanın diyalekt sözlüklerinde de bulunmayan sözcüğe ilk kez Sopi’nin çalışmasında yer verilir, bk. Sopi 2010, s. 305.

olı- (~ olu-) “(sıkıp) çevirmek, kıvrırmak, parmak ile çimdikleyerek/sıkarak çevirmek” < ET. *olı*- “hızla çevirmek” (Wilkins 2019, s. 506b); “(kişi) sıkırmak, basmak, sıkıştırmak, bastırmak” (UWV 3, s. 52).

DLT’de fiilin dönüşlü türevi olan *olın*- (111_56^a) fiili geçer: *men bu ışta olındım* “ben bu iten usandım, bıktım”; *olındı neñ* “Bir şey, ipin ağaç çevresinde dolandığı gibi dolandı, yılanın çöreklenmesi gibi kıvrıldı”; *yol olındı* “yol kıvrıldı” (Kaçalın-Ölmez 2019, s. 357); KB’de 3 beyitte geçer, Arat ulın- şeklinde okuduğu fiili 1510. beyitee “ah-vah etmek”, 5243’te “kıvrınmak”, 6602’de ise “usanmak” şeklinde yorumlar. Tezcan Clauson’un yaptığı çeviriye (ED, s. 149) atıfta bulunur, Halaçça *holun-*

“dönemek” örneğini de göz önüne alarak KB’deki her üç beyit için de *olin-* okunuşunun ve “kıvrınmak” yorumunun doğru olacağını belirtir (Tezcan 1981, s.68). *ol-* fiili Eski Uygurca metinlerde, şimdiye değin sadece BT 37’de tanıklanmış türevlerinden *olig* yine aynı metinde geçer; DLT’de (637_319^a) ise aynı kökten türeyen *oliç* “düz olmayan, kıvrımlı” (Kaçalın-Ölmez 2019, s. 357) kelimesi bulunur. Söz gelimi *ol-* fiili Wilkens tarafında “etrafında dönmek” (BT 37/3, s. 1025b) şeklinde açıklanırken, daha sonraki çalışmasında ise “hızla çevirmek” (Wilkens 2021, s. 506b) şeklinde aktarılır. Yine BT 37’de *ol-* fiiliyle aynı cümle içinde geçen *olig/oluk* sözü Wilkens tarafından “ausgehölhter Baumstumpf//oyuk kütük” (BT 37/3, s. 1025b) olarak verilirken Elmalı’nın çalışmasında ise “burgu, burkma, bürkme (?)” (Elmalı 2016, s. 410a) şeklinde yer alır.

Çağdaş Uygurca yazı dilinde bulunmayıp sadece İli ağzında kullanılan *ol-* fiili çok önemli bir veridir ve Eski Uygurcadaki tek örneğin ve türevlerinin daha doğru şekilde anlamlandırılmasına katkıda bulunabilir. İli ağzında şu örnekteki gibi kullanılır: *yene şundaq deydiğan bolsañ, tiliğni oluwétimen*² (Sopi 2010, s. 319) “Yine bu şekilde konuşursan dilini çeviriveririm”.

sayram “sığ su” < Karh. *sayram suw* “topuktan yukarı çıkmayan sığ su” (Atalay 2018, s.501).

Clauson, DLT’de *-maq*’lı mastar ekli *sayramlanmaq* biçiminin de geçmesine rağmen kelimenin *seyre-* < *sedre-* fiilinden türediğini düşünür ve *seyrem* şeklinde yorumlar (ED, s. 859b). Ancak DLT’de *sayram*, *sayramlan-* sözlerinden ayrı olarak *sedre-* fiili ve türevleri de bulunur.

DLT’de (522_261^b) *sayram* sözü hem yer adı: “İsbicâb diye bilinen Bayda şehrinin adı” anlamında hem de *saryam* şeklinde de görülebileceği belirtilerek *sayram suw* “derin olmayan su, sığ su” anlamlarıyla açıklanır; ayrıca *sayramlan-* fiil şekli de *suw sayramlandı* “su azaldı, sığlaştı”

² İli ağzındaki güçlü dudak uyumundan ötürü ilk hecedeki dudak ünlüsü (ek aldığı zaman) ilerleyici benzeşmeyle sonraki hecenin ünlüsünü de dudak ünlüsüne çevirir.

örneğiyle yer alır (Kaçalın- Ölmez 2019, s. 393; Dankoff-Kelly 1985, s.157).

sayram sözü DLT dışında başka eserlerde henüz tanıklanmamıştır. Günümüz Türk dillerinde de az rastlanır; örn. Kırg. *sayroon* “nehirin sığ yeri”, *sayroondo-* “sığ yerini bularak (ırmağı) geçmek” (Yudahin 2011, s. 642a). Sözcük Çağdaş Uygurcanın İli ağzında aynı biçim ve anlamını korumuştur. Özellikle, İli yöresine özgü şu atasözünde kullanılır: *Ya sayramdın çıkar, ya kaynamdın (çıkar)* “Ya sığ yerinden çıkar, ya da girdabından çıkar (Bir işi yapmak için atıldıktan sonra bir şekilde sonuç alınır anlamında)”. Çağdaş Uygurcanın diyalekt sözlüklerinde yer almazken Uygurçe-Henzuçe lugatta ‘eski sözcük’ olduğu belirtilerek “sığ” anlamıyla verilir (UHL, s. 561a). İli ağzı söz varlığı olarak ilk kez Sopi’nin çalışmasında yer alır, bk. Sopi 2010, s. 290. “sığ (su)” için Uygur yazı dilince *téyiz (su)* kelimesi bulunur.

Ölçünlü Çağdaş Uygurcada *sayram* sözü bir gölün adı olarak kullanılır, *Sayram köli*: Börtala Moğol Özerk İli sınırları içinde (İli Kazak Özerk İli sınırına yakın bölgede), Tanrı Dağlarının kar suyundan beslenen büyük bir dağ gölüdür.

sézik “kuşku, kaygı” < ET. *sézik* (OTWF, s. 242).

DTS (498b)’de *sézik*, ED (862)’de *sezig* şeklinde yer alan sözcük, Erdal tarafından Maniheist ve Brāhmī harfli yazmalardaki *k’li* yazıma dayandırılarak *sezik* biçiminde okunur (OTWF, s. 242). Eski Uygurca metinlerinde “şüphe, kuşku, kaygı, endişe” anlamıyla geçen sözcük DLT’de Kâşgarî tarafından “zannetme, sezme” şeklinde açıklanır (Kaçalın-Ölmez 2019, s. 403). KB’de de geçen sözcüğü Arat *sizik* şeklinde okur ve söz konusu beyitlerde “şüphe” anlamıyla yorumlar (Arat 1947: 1090, 3785, 4256, 5305, 5408). Radloff’un sözlüğünde Eski Uygurca “şüphe” anlamıyla yaşayan sözcüğün Tarançi ağzında “hamile kadının aş erme durumu” anlamında kullanıldığını belirtilir (R IV, s. 490b-491a).

Çağdaş Uygurca yazı dilinde *sézik* sözü “hamile dönemindeki aş erme durumu” anlamında kullanılmaktadır. İli ağzında ise tıpkı ET.’de olduğu gibi “şüphe, endişe, suçluluk kaygısı” anlamıyla kullanılır. ÇUy. diyalekt ve şive sözlüklerinde yer almayan kelime Sopi’nin çalışmasında *sézix* “kendi suçunu başkalarının öğrenmesinden endişe etmek” açıklamasıyla İli yöresine özgü şu atasözü örneğiyle verilir: *séziki bar sekreydu, bezgiki bar titreydu* (Sopi 2010, s. 293) “Kendi suçunun farkında olan (endişesi olan) zıplar (huzursuz olur), sıtma hastalığı olan (kimse hastalığı dolayı) titrer”. Radloff’un aktardığı anlamlara bakılırsa, şu an Çağdaş Uygurcada kullanılan “aş erme durumu” anlamı da aslında İli ağzından yanı o dönemin tabiri ile Tarançi ağzından kazanılmış; çağdaş İli ağzındaki “kuşku, önsezi, suçluluk kaygısı” anlamı ise ölçünlü çağdaş Uygurcaya geçmemiş olmalıdır. Radloff’un verdiği Telelüt diyalektindeki anlamı da günümüz İli ağzındaki anlamıyla örtüşmektedir (bk. R IV, s. 490b). Ayrıca Shaw’ın Kaşgar ve Yarkend bölgesinin söz varlığını içeren sözlüğünde *sézik* “ipucu, iz; çözüm” (R. B. Shaw 1880, s. 130; Yıldırım 2014, s. 222b) şeklinde yer alan sözcük, Jarring’in 1964’te yayınladığı sözlüğünde bulunmaz.

sirke “sirke” < ET. *sirke* (ED, s. 850b).

Eski Türkçede, Farsçada da bulunan kelimenin kökü ve alıntı yönü kesin olarak belli değildir. Clauson kelimenin muhtemelen İranî bir dilden Eski Uygurcaya geçtiğini belirtir (ED, s. 850b).

Doerfer’e göre kültürel ve tarihî nedenlerden dolayı İran kökenli olarak düşünmek daha doğrudur. O, kelimenin geçtiği Farsça ve Türkçe yazılı belgelerin aynı yaşta olduğunu (Türkçe için DLT, Farsça için Firdevs Şehnâme Sözlüğü); yazımdaki değişikliğin Türkçe’nin lehine olduğunu da belirtir; sonuç olarak, kültür ve tarihî açıdan en uygun gelişim sürecini şu şekilde açıklar: bir Orta Asya dilinin *sirke*’si Farsçaya girer ve oradan ya da doğrudan Türkçeye geçer” (TMEN III s. 246-247: 1237).

DLT’de (216_108^b) “Sirke” ve “başta türeyen bit yumurtası, sirke” anlamlarıyla yer alan sözcük KB’de geçmez. Çağdaş Uygurcanın İzahlı

Lügatinde *sirke* I “bit yumurtası”; *sirke* II (< Far.) “yeşil üzüm suyunu mayalayıp hazırlanan, güçlü kokuya sahip bir çeşit sıvı”; *sirke* III “sirke” (UTİL, s. 645a) açıklamasıyla verilir. Diyalekt olarak belirtilen “sirke” anlamıyla ise İli ağzı dışında Turfan ve Kériye ağızlarında da kullanılır (bk. UDŞL, s. 200). “sirke” için Uygur yazı dilinde *aççıksu* kelimesi kullanılır.

süngü “mızrak, kargı, süngü” < ET. *sünjü* ~ *sünjüg* “mızrak” (ED, s. 834b).

Yazıtlarda *sünjüg* (Tekin 2016, s. 309) şeklinde görünen sözcük Eski Uygurca metinlerde *sünjü* (Wilkens 2021, s.637) biçimindedir. DLT’de (605_303^a) *sünjü* maddesinde açıklanan sözcük ayrıca *sünjü başaqla-* (592_296^b), *sünjü başaqlan-* (399_200^a), *başaqlıg sünjü* (249_125^a), *kalkan sünjün* (222_111^a), *bir sünjü turqı* (176_88^b) ibarelerinde de geçer (Dankoff-Kelly 1985, s. 171). KB’de ise yalnız bir beyitte geçer (Arat, 1947: 2376).

Çağdaş Türk dillerinde kısmen fonetik değişikliklerle yaşayan sözcük ölçünlü çağdaş Uygurcada bulunmazken sadece İli ağzında korunmuştur. Uygur yazı dilinde *süngü* yerine Farsça kökenli *neyze* (UTİL, s. 1057a) sözü kullanılır.

tumu “soğuk algınlığı, grip” < ET. *tumagu* (ED, s. 505b).

Eski Uygurca tıp metinlerinde ve DLT’de (225_113^a) “nezle” anlamıyla tanıklanan sözcük KB’de geçmez. Clauson kelimenin *tum* “soğuk” kökünden türediğini belirtir (ED, s. 505b). Çağdaş Türk dillerinin birçoğunda fonetik farklılıklarla yaşayan kelime Çağdaş Uygurcanın İli ağzında *tumu* biçiminde görülür; ölçünlü dilde ise yerine Arapça alıntı olan *zुकam* (UTİL, s. 568b) kelimesi kullanılır. Çağdaş Uygurcanın İzahlı lügatinde *tumu* kelimesi madde başı olarak verilmiş (bk. UTİL, s. 322b); diyalekt ve şiveler sözlüğünde ise yer verilmemiştir. Oysa *tumu* kelimesi sadece İli bölgesinde kullanılır; hatta *tumu* kelimesi konuşurun İli’li olduğunu ayırt ettiren kelimelerden biridir.

tun “ilk doğan (çocuk)” < ET. *tun* “ilk, ilk doğan (çocuk)” (ED, s. 513a).

En başta yazıtlarda *tun bég*, *tun oğul* (Tekin 2016, s. 276b), *tun yégen éркиn*, *tun bilge* (Ölmez 2015, s. 231) ibarelerinde kayda geçen sözcük Eski Uygurcada *tun oğul* (Hamilton 1986, s. 57:7/4) ve *tun çor* (Moriyasu 1991, s. 199: B11a)³ ibarelerinde tanıklanır. DLT’deki (503_252^a) *tün oğul* “bir kadının ilk çocuğu”, *tün qız* “kadının ilk doğurduğu kız çocuğu”, *tün beg* “kadının ilk kocası” (Kaçalın-Ölmez 2019, s. 494) örneklerine bakılırsa, yalnız “ilk doğan (çocuk)” anlamında değil ayrıca “(kadının) ilk (evlendiği) eşi” için de kullanıldığı anlaşılıyor. Dankoff-Kelly’in çalışmasında *tün* “tranquility/huzurlu” madde başı olarak verilir ve *tün oğul* “firs-born”, *tün qız*, *tün beg* “firs husband (women)” ve *tunkänd* örnekleri birlikte aynı kökten türeyen alt maddeler olarak sıralanır (Dankoff-Kelly 1985, s. 200); *tün* kelimesi KB’de geçmez.

Sözcüğe DLT’deki örneğiyle yer veren Clauson, çağdaş Türk dillerinden Altayca, Teleütçe ve Hakasçada *tun*, Tuvaca’da *dun* şeklinde yaşadığını yazar (ED, s. 513a). Ayrıca Yakutçada uzun *ū* ile *tün* olarak korunan (Aydemir 2019, s. 180), Kırgızcada ise *tun* ~ *tun bala vb.* şeklinde kullanılan (Yudahin 2011, s. 759b) sözcük, çağdaş Uygurcanın İli ağzında da özellikle ilk doğan çocuk için kullanılır, örn. *tunum* “ilk çocuğum”; ölçünlü Uygurcada ise yerine *tunci* sözü bulunur ancak ilk olan her şey için kullanılır, örn. *tunci qar* “ilk (yağan) kar”, *tunci söyğü* “ilk aşk”, *tunci qétim* “ilk kez”, vb.

yez- (~ *yaz-*) “çözmek, (giysi) çıkarmak, (düğme vs.) açmak, çözmek” < ET. **yaz- I** “çözmek” (ED, s. 983b).

Kâşgarî *yaz-* fiilinin “(düğümü) çözmek; (yazı) yazmak; yanılmak” anlamlarını tek madde içinde örneklerle açıklar. KB’de ise “yanılmak, şaşırmaq” ve “çözmek, açmak; açılmak” anlamlarıyla geçer. Bunların

³ Moriyasu *tun* kelimesini Çince 暎 *tün* “gün doğumu, sabah güneşi” sözüyle ilişkilendirir.

içinde günümüz Türk dillerinde en yaygın kullanılan “yazı yazmak” anlamındaki *yaz-* fiili ölçünlü Uygurcada da aynen korunur. “Yanılmak, suç işlemek” ve “çözmek, açmak” anlamlarındaki *yaz-* fiili ise (bazı Türk dillerinde korunmuş olmasına karşın) Çağdaş Uygurca yazı dilinde bulunmaz ancak Uygurcanın ağızlarında yaşamaktadır. Söz konusu fiil *yaz-* biçiminde bir tek Lopnor ağızında görülür, üstelik “hata yapmak, yanılmak” ve “(gönlü) açılmak” anlamlarıyla yaşamaktadır (bk. Osmanof 2006, s. 497: *yaz-* I; s. 498: *yaz-* II). İli, Turfan ve Komul ağızlarında ise *yez-* biçiminde görülen fiil yalnızca “çözmek (giysi, düğme vs.)” anlamında kullanılır. Çağdaş Uygurcanın İzahlı lügatinde ve Diyalekt sözlüğünde *yaz-* ~ *yez-* fiili yer almazken İli ağızındaki kullanımı Sopi'nin (2010, s. 327) çalışmasında; Turfan ağızındaki veri Yakup'un (2005, s.475a) çalışmasında; Komul ağızındaki veri ise Helil'in (Helil 2020, s. 50) çalışmasında gösterilir. Ağızlarda korunan *yaz-* ~ *yez-* fiili yerine Çağdaş Uygurca yazı dilinde *yeş-* fiili bulunur.

Sonuç

Çağdaş Uygurca hem yazı dilinde hem ağızlarında Karahanlı Türkçesi dahil Eski Türkçe söz varlığını en çok koruyan Türk dilidir. Yukarıda bunlardan bazıları alfabetik sırasına göre dizilip incelendi: *baqır, böke, ek-, erte, ilit-* ~ *ilt-, ikindi, kölük, köşer-* ~ *köşerimek, olt-, sayram, sézik, sirke, süngü, tumu, yez-*. Ayrıca çağdaş Uygurcanın yazı dilinde korunan eskicil unsurların birçoğu İli ağızından yazı diline alınmış sözcüklerdir, bunlardan özellikle DLT'de de geçen sözlerden bazıları şunlardır: *atan* “iğdiş edilmiş deve”, *man-* “banmak”, *mandar* “ağaçlara sarılan bir sarmaşık”, *orta* “orta”, *taşsuq* “çok hoş, ender bulunan, harikulade”, *tosun* “henüz binilmemiş, haşarı (tay)” vd.

Eski Türkçe metinlerin, özellikle de okunuşunda ve yorumlanışında sorun bulunan sözlerin çözüme kavuşturulması için sadece çağdaş Türk yazı dillerindeki veriler yetersiz olabiliyor. Ağızlardaki söz varlığının irdelenmesi ve canlandırılması bu açıdan büyük öneme sahiptir. Sonuç olarak bu yazıda tespit edilen sözlerin alan çalışmaları için faydalı olmasını temenni ederim.

KAYNAKLAR

- ARAT, Reşit Rahmeti 1947. *Kutadgu Bilig I, Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ 1959. *Kutadgu Bilig II, Çeviri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları.
- _____ 1959. *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki: Atabetü'l-Hakayık*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ 1987. *Doğu Türkçesi Metinleri* (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları 66.seri I, sayı A. 8.) Ankara.
- AYDEMİR, Hakan 2019. “Tonyukuk / Tunyukuk Adı Üzerine”, *International Journal of Old Uyghur Studies*, 1/2: 171-184.
- BT 37 = WILKENS, Jens 2016. *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien Edition der altuigurischen Daşakarmapathāvadānamālā. Teil 1, 2, 3*, (BT XXXVII), Turnhout.
- ÇAĞATAY, Saadet 1935. *Türk Lehçeleri Örnekleri II: Yaşayan Ağız ve Lehçeler*. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 214, Ankara.
- DANKOFF, Robert & James KELLY 1982. *Maḥmūd al-Kāşyārī. Compendium of The The Turkic Dialects*, part I. Harvard University.
- _____ 1985. *Maḥmūd al-Kāşyārī. Compendium of The The Turkic Dialects*, part III. Harvard University.
- DLT = *Divanü Lûgat-it-Türk Tıpkıbasımı “Faksimile”* 1941. Ankara: Alâeddin Kral Basımevi.
- DTS = NADELYAYEV, V. M., D. M. NASİLOV, È. R. TENİŞEV, A. M. ŞÇERBAK 1969. *Drevnetjurkskij slovar'*, Leningrad.
- ED = CLAUSON, Sir Gerard 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- ELMALI, Murat 2016. *DAŞAKARMAPATHĀVADĀNAMĀLĀ (Giriş-Metin-Çeviri- Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- EMET, Erkin. 2008. *Doğu Türkistan Uygur Ağızları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet. B., Ziyat AKKOYUNLU 2014. *Dîvânu Lugâtit-Türk. Kâşgarlı Mahmud (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDAL, Marcel
 _____ 1991 *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*. 1-2. Wiesbaden, (Turcologica 7).
 _____ 2004 *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston.
- HAMILTON, James 1986. *Manuscrits ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-houang (Textes établis, traduits, et commentés)*, Tom I-II. Paris.
- GULCALI, Zemire 2021. *Altun Yaruk Sutra X. Kitap (Metin-Çince Metin ile Karşılaştırılmalı Açıklamalar- Sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
 _____ 2022. “A Study on the Hapax Legomenon ‘yogun yolpa’ Hendiadys in Old Uyghur”. In: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 75/1, 5-13.
- JARRING, Gunnar 1964. *An Eastern Turki-Englisch dialect dictionary*. [Lunds Universitets Årsskrift, NF 56:4.] Lund.
- JOHANSON, Lars 1998. “History of Turkic”, *The Turkic Languages*. New York.
- KASIM, Muebbet vd. 2006. *Hazırqi Zaman Uygur Tiliniñ Di'alékt Sözliri Tetqiqati*. Ürümqi: Şincang Helk Neşriyati.
- KASIM, Muhebbet – Taş RAHMAN – Seltenet HALIK 2012. *Hazırqi Zaman Uygur Tiliniñ Diyalékt-Şévilirining Alahidilikliri*. Ürümqi: Şincang Helk Neşriyati.
- Mahmûd el-Kâşgarî: *Dîvânu Lugâti't-Turk* 2021. Çeviren Mustafa S. Kaçalın, yayına Hazırlayan: Mehmet Ölmez. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- OSMANOF, Mirsultan 1990. *Hazırqi Zaman Uygur Tili Di'aléktliri*. Ürümqi: Şincang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati.

- _____ 2006. *Hazirqi Zaman Uyğur Tiliniñ Lopnor Diyalékti*, Ürümçi: Şincang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı.
- ÖLMEZ, Mehmet 2014. “Hoten Ağzının Leksik Hususiyetleri”, *Eski Türkçeden Çağdaş Uyğurcaya Mirsultan Osman'ın Doğumunun 85.Yılına Armağan*, Ed. Mirsultan, Aysima, Mihriban Tursun, Erhan Aydın, Konya: Kömen Yayınları: 189-193.
- PANTOUSOV, Nikolay 1890. *Таранчинские песни* [Tarañçi Şarkıları/Şiirleri]. СПб.
- _____ 1897-1907: *Материалы к изучению наречия таранчей илийского округа I-IX*, Казан.
- _____ 1909. *Сказки таранчей; Пословицы и поговорки таранчей; Загадки таранчей; Стихи о переселении таранчей; Заговоры таранчей / Известия ОАИЭ при Казанском университете. Т.25. Казань.*
- RADLOFF, Wilhelm 1886. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племён. Ч.VI. Наречие таранчей. СПб; Proben der Volkslitteratur der nördlichen türkischen Stämme, gesammelt und übersetzt, Theil VI. Der Dialect der Tarantschi, St. Petersburg.
- R = _____ 1893-1911. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I-IV* [I: 1983; II: 1899; III: 1905; IV: 19011]. Sanktpeterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademiy Nauk.
- SARIKAYA, Mahmut 1992. *İli vilâyeti Kulca-Tarancı Ağzı* (Giriş-İnceleme-Metin-Çeviri-Sözlük). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.
- SCHÖNIG, Claus 1997a. “A New Attempt to Classify the Turkic Languages I”. *Turkic Languages* I (1), s.117-133.
- _____ 1997b. “A New Attempt to Classify the Turkic Languages II”. *Turkic Languages*. I(2), s. 262-277.
- _____ 1998. “A New Attempt to Classify the Turkic Languages III”. *Turkic Languages*. II (1), s. 130-151.

- _____ 1999. "The Internal Division of Modern Turkic and Its Historical Implications". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 52 (1), pp. 63-95.
- SCHWARZ, Henry G. 1992. *An Uyghur-English Dictionary*, Western Washington.
- SEVORTYAN, Ėrvand Viladimiroviç 1974. *Ėtimologiçeskiy slovar' tyurkskih yazikov*, Obşçetyurkskie i mejtyurkskie osnovy na glasnye (a~ü), Moskva.
- SHAW, Robert B. 1880. *A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan (Kashgar an Yarkand), Part II. Vocaculary, Turki-English*. Calcutta: Asiatic Society.
- SOPİ, Nicat 2010. *Uygur Tili İli Ėgizi Üstide Tetqiqat*, Merkezi Milliyetler Üniversitesi, Uygur Dili ve Edebiyatı Fakültesi, Doktora programı (Yayınlanmamış doktora tezi), Pekin.
- TAKAO, Moriyasu 1991. *A Study on the History of Uighur Manichaeism (Research on Some Manichaeian Materials and thei Historical Background)*, Osaka University [2004. *Die Geschichte des uigurischen Manichäismus an der Seidenstraße. Forschungen zu manichäischen Quellen und ihrem geschichtlichen Hintergrund* (Übersetzt von Christian Steineck). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag].
- TEKİN, Talat 2003. "Türk Dili ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi", *Makaleler 3: Çağdaş Türk Dilleri*. İstanbul.
- _____ 2016. *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, Talat, Mehmet ÖLMEZ 2003. *Türk Dilleri (Giriş)*. İstanbul.
- TEZCAN, Semih 1981. *Kutadgu Bilig Dizini Üzerine*. Belleten, 45/2(178), 23-78.
- TMEN = Doerfer, Gerhard 1963-1975. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, I-IV*. Wiesbaden.
- UDŞL = *Hazırqi Zaman Uygur Tilining Di'alékt ve Shéviliri Luğiti* 2007. Beijing: Milletler Neşriyatı.

- UTİL = *Hazırqi Zaman Uyğur Tiliniñ İzahlıq Luğiti* (kısaltılmış versiyonu) 2011. Ürümçi: Şinciang (Xinjiang) Helq Neşriyati (2.baskı).
- UWV 1 = RÖHRBORN, Klaus 2010. *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung: I. Verben, Band 1: ab- - äzüglä-* [Uygurca Sözlük, İslam Öncesi Orta Asya Türkçe Metinlerin Dil Malzemesi (Yeniden Düzenlenmiş Baskı). I. Filler, 1. Cilt *ab- - äzüglä-*]. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- UWV 1 = ÖZERTURAL, Zekine 2020. *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung: I. Verben, Band 2: edäd- – iztä-//* [Uygurca Sözlük, İslam Öncesi Orta Asya Türkçe Metinlerin Dil Malzemesi (Yeniden Düzenlenmiş Baskı). II. Fiiller, 2. Cilt: *edäd- - iztä-*]. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- UWV 3 = ÖZERTURAL, Zekine 2023. *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung: I. Verben, Band 3: odgur- – üzüş-* [Uygurca Sözlük, İslam Öncesi Orta Asya Türkçe Metinlerin Dil Malzemesi (Yeniden Düzenlenmiş Baskı). I. Filler, 3. Cilt *odgur- – üzüş-*]. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- ÜNLÜ, Suat 2004. *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi* (TİEM 73, 235v/3-450r/7), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- WILKENS, Jens 2021. *Handwörterbuch des Altuigurischen* (Altuigurisch – Deutsch - Turkish), Göttingen: Universitätsverlag.
- YILDIRIM, Fikret 2014. *Robert Barkley SHAW: Kâşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YAKUP, Abdureshid 2005. *The Turfan Dialect of Uyghur*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- YOLÇI, Turap Kasım 2009. *Hazırqi Zaman Uyğur Tili Diyaléktşunasliqi*, Xijiang Univérsitti Neşriyati. Ürümçi.